

Ne tütjardyr borjy segsen...

Category: Kitapcy,Sözler,Taryhy makalalar

написано kitapcy | 22 января, 2025

Ne tütjardyr borjy segsen...

NE TÜTJARDYR BORJY SEGSEN...

■ ýa-da türkmeniň ak bazarynyň taryhy

Milletiň kemala gelmeginde we onuň deňli-derejeli döwletiniň halkara giňişliklerine çykmagynda möhüm şertleriň biri-de döwletiň içki hem-de daşky bazarynyň bolmagydyr. Döwlet bolan ýerde hökman bazar hem döreyär. Bazar bolmasa döwlet hem bolanok. Yöne, bazara diňe bir haryt alnyp-satylýan ýer hökmünde düşünmeli däl, ol milleti dürli hojalyk gatnaşyklary arkaly bir ýere jemleyän möhüm ykdysady gural hem bolup durýar. Şonuň üçin hem bazar diylende, çylşyrymly gurnalan hem-de ösen ykdysady gatnaşyklar göz öňüne tutulýar. Bazar ösen jemgyyetçilik gatnaşyklaryny hem-de çylşyrymly durmuş guluşyny döredyän zerur serisde bolup hem hyzmat edýär.

Geçmişde sekiz yüz ýyllap döwletsizlikden ejir çeken halkmyzyň birleşmegine päsgel beren uly sebäpleriň biri-de, onuň milli bazarynyň bolmanlygydyr. Yogsam, ata-baba şu toprakda oturan halkmyzyň dilem, dinem, medeniyetem, däp-dessuram birdi. Bir göräymäge döwlet bolmak üçin ähli şertler bar ýaly hem bolup dur. Emma halkmyza döwlet bolmak, birleşmek üçin onuň ruhy birliginden başga-da ykdysady umumylyk – milli bazar hem gerekdi. Ykdysady umumylygy bolsa milli bazar döredyär. Göz öňüne getirip görün, dagynyklyk döwründe Türkmenistanyň dürli künjeklerinde oturan, tire-taýpalara bölünen, çarwa we ýarym çarwa halkmyz ýurdumyzyň ähli ýerlerinde şol bir harytlary, birmeňzeş önümleri öndürýärdi. Bu ýagdaý halkmyzyň içki milli bazarynyň kemala gelmegine päsgel berýärdi, olarda birek-biregiň harytlaryna höwes döretmeýärdi. Hatda obalaryň hem birek-birege ykdysady mätäçligi – baglylygy ýokdy. Günki her bir obada, her bir öyde

şol bir zatlar öndürilgärdi. Dagynyklyk zerarly ykdysady taýdan pese düşen halkymyz durmuşda zerur bolan köp önümleri goňşy ýurtlardan getirmeli bolgärdy. Şeýle pes ykdysady şertlerde ýasaýan halkymyzyň birleşip bilmejekdigi şundan hem görünögärdi.

Halkymyz bazar gatnaşyklaryna gadymy döwürlerde girişipdir. Muny hytaý, arap-pars we beýleki dillerde ýazylan taryhy eserler, türkmen we daşary ýurtly arheolog-alymlarynyň Türkmenistanda köp ýyllaryň dowamynda alyp baran gazuw-agtaryş işleri doly tassyk edýär. Türkmenistanyň görnükli alymlary Yegen Atagarryyewiň, Hemra Yusubowyň, Tırkış Hojanyyazowyň, A.Gubaýewiň, Gurtnyýaz Hanmyradowyň, şeýle hem M.Ý.Masson, A.A.Maruşenko, W.I.Sarianidi ýaly köp sanly daşary ýurt alymlarynyň Maşat-Messerýanda, Merwde, Köneürgençde, Sarahsda, Nusaýda, Amulda, Abiwerde, Änewde we beýleki köp sanly gadymy şäherlerimizde alyp baran işleriniň netijesinde Türkmenistanda asyrlaryň dowamynda dünjä belli şäherleriň we kämil şäher hojalygynyň, bay bazarlaryň bolandygy anyklanyldy.

Söwda türkmenlerde aýratyn sarpa goýulyan, il-gün tarapyndan oňlanylýan, iňňän halal işleriň biri hasapanylýar. Sebäbi Pygamberimiz Muhammet Aleýhiessalamyň özi täjir bolan. Täjirler döwletiň jemgyyetçilik-syýasy durmuşynda we dolandyryş ulgamynda uly rol öynapdyrlar. Soltan Sanjaryň döwlet diwanynda işläñ adamlaryň arasynda gelip çykyşy boýunça söwdagär adamlar hem bolupdyr. Sanjar hökümdaryň supraçysy (fukkaý) Ezizeddin Abu-Bekr öň Merwiň bazarynda miwe we ysly otlaryň söwdasyny edýär eken.

Halkymyz işewür adamlaryny söwdagär, täjir, tütar, telekeçi, bezirgen diýip, dürli hili atlandyrýar. Hakyky türkmen täjiri – bezirgeni adamyň hakyny iýmez, terezide kem çekmez. Günki türkmen haýyr-sogaba, halala-harama gowy düşünögärdi. Halkymyza: »maldar maldaryň yzyndan on ýylدا, daýhan daýhanyň yzyndan bir ýylда, täjir täjiriň yzyndan bir şapbatda ýeter» diýlip gadym döwürlerden bäri aýdylyp gelinýän dana söz bar. Emma sabyr-kanagaty ýetik türkmen, ol ekerancy bolsun, maldar bolsun, tapawudy ýok, täjirine görüpçilik etmez, ondan kem galmajak bolup dükan açmaz. «Maňa ata-babamdan söwdagärçilik

miras galmandyr» di�ip, öňki piشesi bilen boluberer. Türkmeniň obasynda, syrgynynda ےекеje söwdagär bolar, şolam ýeterlikdir.

Türkmeniň söwdagäri öz döwrüniň gazet-žurnalydyr, radio-telewideniyesidir. Alys ýurtlardan dolanyp gelenden soň, ol dünýäniň habaryny berer oturar. Türkmeniň bazaryndan milli medeniyetiň möhüm ugurlary bolan sahna (teatr), muzeý, sport, turizm, suratkeşlik, aýdym-saz ےaly sungatlary, köpcülikleýin habar beriş serişdeleri, şeyle hem häzirki zaman hyzmat ulgamy (restoranlar, barlar, kafeler, çayhanalar, myhmanhanalar) gözbaş alyp gaýdýar. Orta asyr türkmen bazarlaryny darbazçysyz, gözbagçysyz, jarçysyz, her hili maşk edýän türgenlersiz, pälwanlarsyz, başy-sazandalarsyz – bir söz bilen aýdanyňda, ince sungatdan, ösen medeniyetden üznelikde göz öňüne getirmek asla mümkün däldir.

Halkymzyň gadymy döwletleriniň biri bolan Oguz türkmenleriniň beýik Hun döwletinde we Parfiya patyşalygynda döwletiň we ilatyň girdejileriniň bir bölegi goňşy ýurtlar bolan Hytaý we Rum döwletleri bilen alnyp barylan gyzgalaňly söwdadan gelipdir. Aýratyn hem Hytaý araçäk söwdasy üçin uly orna eýe bolupdyr. ےylyň belli bir döwürleri, Hytaý bilen araçäge oguzlar ummasyz köp mallalary we maldarçylyk önümlerini getirýärdiler, Hytaýyň ilaty bolsa oba hojalyk we senetçilik önümlerini satuwa çykarýardylar. Netijede iki döwletiň araçäginde özara bähbitli söwda işleri alnyp barylypdyr. Bazarlar halklary ysnaşdyrypdyr, parahatçylykly ےAŞAŞMAGA isleg meýillerini güycelendiripdir.

Taryhy edebiýatda «Beýik ýüpek ýolunyň» döreyişi hakynda gürrüň edilende, näme üçindir biziň ata-babalarymyzyň hyzmaty görkezilmeyär. Bilşimiz ےaly, halklaryň arasyndaky söwda we beýleki gatnaşyklaryň pugtalanmagynda taraplaryň özara isleginden başga-da, düzgünli-tertipli döwletiň we aragatnaşyk ýollarynyň howpsyz bolmagy baş şert hasap edilýär. Gündogar bilen Günbataryň arasynda ýuze çykan şu şartler bu iki sebitiň edil ortasynda ےerleşen türkmenleriň Beýik Parfiya we Hun döwletleriniň, birneme gjiräk bolsa Göktürkmenleriň döwletiniň esaslandyrylmagy bilen baglanşyklı boldy. Günki

Gündogar bilen Günbataryň arasyň birleşdirýän uly giňişliklerde türkmenler düzgünli-tertipli, kuwwatly döwlet döredip, «Beýik ýüpek ýolunyň» açylmagy üçin möhüm şert döretdiler. Şeýdip, Günbatar bilen Gündogaryň arasynda howpsuz halkara kerwen ýollary açyldy, adamzat biri-birini ýakyndan tanap başlady. Bu ýollardan, indi diňe bir täjirler däl, eýsem ilciler syýahatçylar, zyýaratçylar, alymlar, din hadymalary, derwüşler hem gatnap başladylar.

Şäherleriň we ösen şäher hojalygynyň bolmaklygy, bazarlaryň döremegi üçin möhüm şertdir. Sebäbi şäherler senetçiliğiň we hünärmentçiliğiň merkezi bolýar. Yöne, gadymy şäherlerde, entäk pul ýuze çykmanka, sözüň doly manysynda bazarlar bolmandyr, ol ýonekeý alyş-çalyşa esaslanýardy. Biziň eýyamymyzdan öñki VI asyrda Türkmenistanyň ýerinde pullaryň ýuze çykmagy bilen, söwda işleri has hem kämilleşdi we sözüň doly manysynda pul-haryt ýa-da bazar gatnaşyklary ýuze çykdy. Wizantiya, Sırıya we Hytaý çeşmeleriniň berýän maglumatlaryna görä, III-VI asyrlarda Gündogar bilen Günbataryň arasynda kerwen söwdasynyň esasy harytlary bolup ýüpek, aýna, gymmat bahaly daşlar, reňkler, atyr önumleri hyzmat edýärdi. Birneme gjiräk, ýaňky önumler bilen bir hatarda zynat harytlaryna, ýagny altyndan, kümüşden we bürünçden ýasalan gap-gaçlara, ýokary hilli ýaraglara, zergärçilik we haly önumlerine, tohum atlara, gymmat bahaly matalara hem isleg artypdyr. Şeýlelikde, bu önumler asyrlaryň dowamynda halkara kerwen söwdasyny we içki bazaryň bahalaryny kesgitleýän esasy harytlara öwrülipdirler. Şol harytlaryň ep-esli bölegi, möhüm söwda ýollarynyň çatrygynda ýerleşýän Türkmenistanyň şäherlerinde öndürilýärdi.

Halkara kerwen söwdasynyň iň pajarlap ösen döwri IX-XII asyrlar hasap edilýär. Bu döwürler Gündogarda pul çykaryan zikgehanalaryň sany hem gornetin artypdyr. Türkmenistanda altın, kümüş dinarlary, dirhemleri öndürýän zikgehanalar bardy. Şol döwürlerde Merkezi Aziýada hasaba alınan 11 zikgehananyň 5-si Türkmenistanda ýerleşipdir. Olar Merwiň, Dehistanyň, Merwerudyň, Sarahsyň we Horezmiň (Köneürgenç) zikgehanalarydy.

VI-VII asyrlarda Türkmenistanda bazar gatnaşyklarynyň ösen ýerleri hökmünde taryhy çeşmelerde Merwiň, Sarahsyň we Nusaøyyn atlary getirilýär. Ayratyn hem, Merwiň bazary diňe bir Türkmenistanda däl, eýsem bütin dünýäde şöhratlanypdyr. Dünýäniň çar tarapyndan gelýän söwda ýollary Merwiň üstünden geçip gidýärdi. Merw dürli taraplardan gelýän söwda kerwenleriniň harytlarynyň jemlenilýän we soňra zerur ýerleriňe, her ýurtda uly isleg bildiriyän harytlaryň ugradylýan merkezine hem öwrülipdir. Şonuň üçin hem ýylyň ähli pasyllary Merwiň ammarlary harytlardan dolup durýardy. Bu ýagday Merwi Gündogaryň ähli şäherlerinden tapawutlylykda, dünýäniň möhüm ykdysady we syýasy merkezine öwrüpdir. Şäheriň ulalmagy, ilatynyň artmagy, onda dolandyryş we medeni edaralaryň sanynyň köpelmegi bilen bazarlar hem ulalypdyr we şaherde tebigy kynçylyklar ýüze çykypdyr. Şonuň üçin hem öňler bazar şäheriň merkezinde ýerleşyän bolsa, indi ol şäher etegine (rabat) göçüpdir. Netijede senetçileriň we hünärmentleriň ussahanalary, dükanlar, bazara hyzmat edyän dürli hyzmat edaralary şäher etegine geçirilipdir. Bu bolsa rabatyň ähmiyetini artdyrypdyr.

VII asyrda araplar Merwi eýelänlerinde olar öz dolandyryş edaralaryny şäher merkezinde (şähristan) däl-de rabatda – söwdanyň we senetçilik mähelleleriniň (kwartallar) ýerleşyän ýerinde gurupdyrlar. Başda araplar Merwiň baş metjidini hem şähristanda gurupdyrlar. Yöne, soňra VIII asyrda rabatda şäheriň täze baş metjidi gurlupdir. Sebäbi şäheriň syýasy, ykdysady we medeni merkezi esasan rabatda ýerleşyärdi. 750-nji ýylda şäher bazary, abbasy halyflaryny häkimiyet başyna getiren Abu Muslim tarapyndan rabata geçirilipdir. Şunuň netijesinde şäher bazary köp asyrlaryň dowamynda ägirt uly senetçilik-söwda merkezine we haryt ammaryna öwrülipdir.

Söwdanyň ösmeginde aragatnaşyk (poçta) we ýol gullugynyň hem uly ähmiyeti bolupdir. Aragatnaşyk ýollary Türkmenistanda b.e. öňki VI asyrda ýüze çykypdyr. Yollar elbetde, has gadym zamanlarda-da bardy, ýone indiki ýollar menzillere bölünip, her 25-50 km aralykda guýylar gazylýardy, düşelgeler, berkitmeler, duralgalar gurulýardy. Şeýle ýollar VIII-X

asyrlarda has-da kämilleşdirilip, köne düşelgeleriň ýerinde kerwensaraýlar, rabatlar gurlupdyr. Merkezden welaýatlara we etraplara ugradylýan hatlar, görkezmeler, hökümler we dürli habarlar şol ýollardan iberiliyärdi. Bu gullugyň kämilleşmegi, döwleti berk saklamakda ähmiyeti uly bolupdyr we gysga wagtyň içinde, merkezden iberiliyän habarlaryň welaýatlara baryp ýetmegini üpjin edipdir. Merkezden ugran çapar indiki menzile ýetip, habary garaşyp ýatan çapara gowşurypdyr, ol indiki menzile..., şeýdip habar gysga wagtda barmaly ýerine eltilipdir. At-Tabariniň «Pygamberleriň we patyşalaryň taryhy» atly eserinde Türkmenistanyň ýerindäki şol aragatnaşyk we kerwen ýollary barada gyzykly gürrüňler beriliyär. Ýollaryň ugrundaky düşelgeleri ol «hana», ýagny «düşelge», «manazila» (menzil), ýagny daşy howlyly uly düşelge, kähalatlarda kiçeňräk berkitme, rabat – daşy berkidilen gala ýaly uly ýol kerwensaraýlary (olar köplenç gum içinde ýa-da gumuň eteginde gurlupdyr) diýip atlandyrýar. Taryhcynyň işinde gümrük galalary bolan «marasidalar» hem agzalýar. «Sarahsdan Merwe gidýän uly ýolda alty sany menzil bolup, olaryň birinjisi Uşturmagak, ondan soň Tilsitan, soňra Daňdanakan, soňra Kunigird ýerleşyär. Olaryň hemmesi Aly ibn Haşym ibn Ferruhysrowa degişli mülkler» diýip, IX asyryň ahyrynda al-Ýakuby ýazypdyr. Merw-Sarahs söwda ýolundaky menzillerin biri bolan Kunigirdi XIII asyr taryhcysy Ýakut şeýle suratlandyrýar: «Meniň ol ýerde bolan döwrüm Kunigird ulydy. Onuň giň bazary, gowy jaýlary, owadan metjidi, üzümleri we bagy bardy. Men ony 614-nji ýylda (1217) gördüm».

Söwda ýollarynyň esasy çatragynda we geçelgelerinde gümrük galalary hem bolupdyr. Amyderýadan geçirilýän ýerdäki gümrük galasy barada al-Mukaddasi şeýle ýazýar: «Söwdadan alynýan gümrük pajý barada aýdylanda, ol örän ujypsyzja. Gullary derýadan aňyryk geçiräge rugsat almak örän kyn. Soltandan birugsat gulamlary hem geçirmezler we rugsat üçin 70-den 100 dirheme çenli paç alarlar. Düyeden iki dirhem, atlydan bir dirhem gümrük pajyny alarlar».

Näbelli ýazaryň eseri bolan «Hududyl-älemde» gürrüni edilýän döwürler Merwde ýokary hilli pamgyyň, goýun süydi goşulyp

taýyarlanylan tagamly kökeleriň, üzüm toşabynyň, «abkame» diýlip atlandyrylan turşy içgileriň we başga-da köp sanly harytlaryň öndürilendigi we satylandygyn barada aýdylýar.

Eýsem-de bolsa, Merwiň bazarynyň gurluşy nähili boldyka?

Al-Istahri, al-Mukaddasi, as-Samani ýaly orta asyr taryhçylary Merwiň bazarynyň merkezinde «Garsu» diýlip atlandyrylan, üsti gupba şekilli baş söwda merkeziniň, onuň ýanynda pul çalşylýan bazaryň we kerwensaraylaryň bolandygyny belleýärler. Bazaryň merkezinde ýerleşyän çarsudan dürli taraplara köceler uzalyp, olaryň her birinde senetçilikönümleriniň haýsy hem bolsa bir görnüşi öndürilýän mähelleler (kwartal) ýerleşipdir. Geşmelere esaslanyp, Merw bazarynda külalçylaryň, neçjarlaryň, demirçileriň, pyçak ýasaýanlaryň, ýarag ýasaýanlaryň, dokmaçylaryň, aýnaçylaryň, deri eýleýänleriň, ädikçileriň, eşik tikýänleriň, zergärleriň we beýleki senetkärleriň köceleriniň bolandygyny anyklamak bolýar. Arheolog-alym G. Hanmyradow Türkmenistanda orta asyr söwdasy barada ýazmak bilen «Gadymy döwürlerde, orta asyrlarda Merw Gündogaryň iň uly medeni ojagy, içerkى we halkara söwdasynyň merkezi bolupdyr. Merwiň nagışlanan küyeönümlerine isleg uly bolupdyr. Muny merwli ussalaryň ýasan gaplarynyň Termezden, Samarkantdan we beýleki ýerlerden tapylmagy hem subut edýär. Merw bazarlarynda türkmenleriň iň ýörginliönümleri bolan halylar, düzeye ýüňden dokalan matalar, tohum atlar, at esbaplary örän ýokary bahadan alnypdyr» diýip belleýär. X-XI asyrlarda Gündogaryň syýasy durmuşynda uly wakalaryň bolandygyna garamazdan Horasan, onuň baş şäheri Merwiň ähmiyeti peselmändir. Meşhur alym A. Ý. Yakubowskiý bu barada

«900-nji ýylda Ysmaýyl Samanyň Amr ibn Leýsden üstin çykmagy bilen, Horasanda häkimiyet Samany nesilşalygynyň eline geçdi. Buharanyň olaryň paýtagtyna öwrülendigine garamazdan, Horasanyň paýtagty Merw özünüň ykdysady, syýasy we medeni ähmiyetini ýitirmedı» diýip ýazýar.

Merkezi Aziýanyň we Orta Gündogaryň Ýewropa bilen söwda hem-de medeni gatnaşyklarynyň ösüşinde Horezmiň merkezi şäheri Ürgenjiň (Köneürgenç) ägirt uly ähmiyeti bolupdyr. Köneürgenji araplar «al-Jürjaniýa», Reşideddin bolsa «senetçileriň

patyşalygy» diÿip atlandyrıyar. Şäheri Al-Istahriniň suratlandyryşy has hem gzykly: «Amyderıanyň günorta tarapynda al-Jürjaniÿa diÿlip atlandyrylyan uly şäher yerleşyär. Ol Horezmiň iň uly şäheri. Şäher oguzlar bilen söwda edilÿän yer. Bu ýerden Gür gene, Hazar patyşalygyna we Horasana kerwenler gidÿär».

«Hududul-älemiň» näbelli ýazary hem Ürgenje uly ähmiyet bermek bilen, şäheriň täsin harytlary bilen meşhurdygyny we Türkistana gidÿän ýoluň derwezesidigini belleÿär. «Şäher täjirleriň ýugnanyak ýeri. Ol iki şäherden – içki we daşky şäherlerden durýar» diÿlip çeşmede aýdylýar. Ürgençde suw örän köp bolupdyr. Ony şähere Amyderıadan çekilen ýaplar arkaly getirÿärdiler. Agyz suwy ýaplar boýunça Ürgenjiň derwezesine çenli ýetirilipdir, ýöne ilatyň gür yerleşyändigi üçin şäheriň içine suw çekilmändir. Al-Mukaddesiniň sözleri bilen aýdanyňda «Ürgenç her gün ulalýardy. Hajaja derwezesiniň ýanynda Mamun tarapyndan gurulan köşk yerleşyär, köşgүn derwezesi ýaly owdanlygy bilen haýran galдыryan derwezeleri bütin Horasandan tapmarsyň. Köşgүn derwezesiniň öňünde uly meýdan yerleşip, şol ýerde dowar satýarlar». Ürgenjiň bazary IX-X asyrlarda diňe bir Merkezi Aziýada däl, eýsem Alyny Aziýada hem şuweleňli söwdanyň we haryt dolanşygynyň hem möhüm merkezleriniň biri bolupdyr. Mongollar tarapyndan weýran edilse-de, XIV asyrda Köneürgenç ýene-de Gündogaryň uly şäherleriniň birine öwrülipdir.

Taryhy çeşmelerde söwdanyň ösen ýerleriniň biri hökmünde Sarahs hem görkezilÿär. Al-Istahriniň berÿän maglumatlaryna görä, Sarahs tutyan meýdany boýunça Merwiň ýaryna barabar bolupdyr. Söwda şäheri hökmünde Sarahsy şöhratlandyran esasy önum galla bolup, ol Nişapury azyk bilen üpjin edyärdi. Al-Mukaddasiniň sözleri bilen aýdanymyzda: «Sarahsdan her hepede Müsürden Gulzumyň üsti bilen iberiliýän möçberde galla ugradylýardy». Taryhy çeşmeler Sarahsyň şäher merkezinde köp ilatyň ýaşamaýandygyny we onda sanaýmaly dükanlaryň galandygyny belleÿärler. Ýone, Sarahsyň üç tarapyny rabatyň gurşap alandygyny, onda söwda-senetçilik edaralarynyň yerleşendigini, şol ýerde-de uly bazaryň bolandygy

görkezilär. Al-Mukaddasi Sarahsyň söwda taýdan uly ähmiyetiniň bolandygyny we onuň uly söwda ýolunyň ugrunda ýerleşyändigini belläpdir. 984-nji ýylda al-Mukaddasi «Sarahs. Ol äpet bazar ýollarynyň çatlyşyan ýeri. Bu şäherde haýsydyr bir harydyň ýetmeýändigini duýjak gümanyň ýok, kerwenler bir tarapdan gelmese, beýleki tarapdan gelýär» diýip ýazypdyr.

X-XI asyrlarda Sarahs bilen Nusaýyň arasynda ýerleşen Haweranyň uly şäheri Abiwerd bolupdyr. Şäheri Al-Mukaddasi gysga, ýöne örän anyk suratlandyrýar: «Abiwerd maňa, Nusaýdan has gowy ýaraýar, onuň bazary örän gowy, şäher bay hem-de mes toprakly. Suwy olar derýadan alýarlar, Juma metjidi şäher bazarynda ýerleşyär».

Gündogaryň bazarly-söwdaly ýerleriniň biri-de Amul şäheridir. Gaznaly hökümdar Masut «Amulda müňlerçe müň adam bar, eger-de olaryň her birinden bir dinar alsaň müňlerçe müň dinar bolýar» diýyär eken. 1035-nji ýylda sultan Masut Gaznaly Amula gelende, şäher ilaty onuň öňünden çykyp, hökümdary uly dabara bilen garşylapdyr. Belli taryhçy Beýhaky bu pursaty «Hemmeleriň ýüzünden doklugyň, saglygyň hem-de bolelinligiň alamaty görünýärdi, ähli dükanlaryň gapylary açyk, adamlaryň ýuzleri şadyýandy» diýip beýan edipdir. Onuň ýazmagyna görä, bu döwürlerde Dehistanda bir dirheme 10 man bugdaý ýa-da 15 man arpa satyn alyp bolupdyr. Daňdanakan söweşiniň öňisyrasy Türkmenistanyň we sebitdeş ýerleriň şäher bazarlaryndan 1 man bugdaý almak üçin eýyäm 13 dirhem tölemeli bolupdyr. Söweşden soň ilatyň hal ýagdaýy örän pese düşüpdir. Ibn al-Asiriň ýazmagyna görä, Horasanda eden-etdilikler başlapdyr, Nişapuryn köcelerinde ýaramaz adamlar (owbaşlar) peýda bolup, olar parahat ilaty talamaga we öldürmäge başlapdyrlar. Diňe Togrul beg şäherde peýda bolan badyna, ilatyň arasyna asudalyk aralaşypdyr. Sergezdanlar bet işlerini bes edip, ýasaýjylarda howpsuzlyga umyt döräpdir.

X-XI asyrlarda Nusaý hem Türkmenistanyň bazarly şäherleriniň biri hasaplanýardy. Onuň ululygy edil Sarahsyňky ýaly bolupdyr. Al-Mukaddasiniň öz ýazgylarynda «Nusaýyň baglara basyrylyp oturan 70 sany köcesi bar» diýip bellemegi, aýdylanlaryň aýdyň subutnamasydyr. Nusaý birnäçe şäherleri

özüne birleşdir�än aýratyn etrap bolup, onuň düzümine bazarly şäherler bolan Isfinakan, Jarmukan, Paraw we Şähristan giriþdir.

Seljuklaryň döwründe Mäne şäheri hem döwletiň möhüm ykdysady ojaklarynyň biri bolupdyr. Meşhur türkmen piri Mäne babanyň ömür beýanyны döreden Muhammet al-Münnewwer: «Mäne gülläp ösen we köp ilit yaşaýan şäherdir, şonuň üçin hem şäheriň galanyň düybünde ýerleşýän Idris diýlip atlandyrylylan kerwensaraýynda kyrk sany terezi bar diýip aýdýarlar» diýip ýazypdyr.

Şol döwrüň ýazarlary Horasandan, hususanda Merwden, Nusaýdan, Abiwertden, Sarahsdan daşarky bazara çykarylýan we bu ýerleriň bazarlarynda satylýan harytlaryň giden bir sanawyny getirýärler. Ine, şol harytlaryň doly bolmadyk sanawy: ýupek, ýüpek we nah lybaslar, zanbaft, paýbaft we şahyjan selleleri, rahtäç we tagtäç lybaslary, örtükler, attaby, seýidi, zarans we müsti ýektaylary, ýüňden edilen eşikler, ýüplük, künji we künji ýagy, tilki dersi, elguş, kenep düşekçeler, bugdaý, sygyr, düye, goýun, geçi, peýnir, saman, bal, sabyn, tüwi, hoz, badam, kişmiş, sary ýag, üzüm mürepbesi, injir, nar, mis külkesi, kükurt, gurşun, myşyak, reňk alynýan asparak oty, müşki-anbar, atyr, deri, altyn, keçe, haly, horjun, at, gatyr, eşek, iňňe, pyçak, süýji-köke, gawun we ş.m.

Türkmenistanda pul-haryt gatnaşyklarynyň ösendigine şayatlyk edýän köpsanly maglumatlar hem saklanyp galypdyr. Ibn Hordadbegiň berýän maglumatlaryna görä, 827-nji ýylda halyflygyň hazynasyna Merw Şahyahan 1 mln 147 müň, Nusaý – 809 müň, Abiwerd – 700 müň, Sarahs – 307 müň, dirhem salgыt tabşyrypdyr. Elbetde, şunça salgydyň köp bölegi söwdadan gelýärdi.

Alys urtlar bilen söwda işlerini alyp barmakda kerwensaraýlar uly ähmiyete ee bolupdyrlar. Kerwensaraýlaryň iň ulularynyň biri Amyderýanyň çep kenarynda, häzirki Birata etrabynda ýerleşýän Daýahatyn kerwensaraýydyr. Daýahatyn dörtgyraň bina bolup, onuň daşky diwarynyň ugrunda aýratyn girelgeli 23 sany otagy bolupdyr. Otaglaryň gappsy ýel-ýagmyrdan goraýan we giň meydany emele getirýän uly bassyrma tarap çykypdyr. Daýahatyn kerwensaýy ýaly düşelgeleriň hatarynda Akjagala (Merw-Amul

ylunda), al-Esger (Garagum etrabynyň cäginde), Najar galasynyň we orta asyr Shiraz obasynyň (Sarahs etrabynyň cäginde) kerwensaraylaryny we beylekileri görkezmek bolar. Orta asyrlarda Türkmenistanda deňiz we derýa söwda ýollary, şeýle hem Uzak Gündogar, Günorta-Gündogar we Günorta Aziýa ýurtlarynda giň ýaýran «kabotaž («kenarýaka») söwdasy» alnyp barlypdyr. Hazar deňzi we Amyderýa boýunça üsti harytly söwda gämileri yzygider gatnapdyr. Ibn Batuta (XIV a): «Tomus günleri Amyderýa bilen gämili Termeze çenli gidýärler we ol ýerden bugdaý, arpa getirýärler» diýip ýazýar.

Meşhur taryhy eser «Hududul-älemde» («Dünýaniň çagi») X asyrda oguzlaryň-türkmenleriň hojalygy barada-da gyzykly maglumatlar beriliýär. Şol maglumatlaryň arasynda şeýle setirler ünsüni özüne çekyär: «Oguzlaryň arasynda olaryň öz içinden çykan täjirler köp». Türkmen söwdagärleri diňe bir Günbatar Aziýanyň däl, eýsem Bulgar, Gündogar Ýewropa ýurtlary, Hytaý we Hindistan bilen hem gyzgalaňly söwda işlerini alyp barypdyrlar. Eserde oguz şäherleri hem sanalýar. Yaňykent, «oguz söwdagärleriň jemlenýän ýeri» bolan Sabran, Farap, Balasagun, Isfijap we başgalar, Zeminiň çar künjegindeñ getiriliýän harytlaryň satylýan we dürli ýerlere ugradylýan möhüm söwda merkezleri bolupdyr.

Maldarçylygyň möhüm merkezi bolmak bilen Türkmenistan önumleriň şu görnüşi bilen hem aýratyn şöhratlanypdyr. Al-Istahri «Horasanyň mal sürileriniň köp bölegini Sarahsyň we Balhyň töwereklerinde bakylýan düyeler düzýär» diýse, al-Mukaddasi «Ürgenç şäheriniň meydany türkmen goýunlarynyň satylýan uly bazarynyň ýeridi» diýip belleýär. Şeýle hem ol, Bagdat bazarynda satylýan «iň gowy goýun eti oguzlaryň ýurdundan getiriliýär» diýip ýazypdyr.

Merkezi Aziýanyň, şol sanda Türkmenistanyň şäher bazarlaryna türkmenler iri we ownuk şahly mallardan başga-da deri bilen ýüň hem getirýärdiler. Sebäbi Horezmde, Merwde we Sarahsda köpsanly deri eýleýän ussahanalar bardy. Deri eýlemek üçin zerur aşgarylaryň ýokary hillilerini ýerli we Gündogar Ýewropadan getirilen çyg mallardan taýyarlayardylar.

Ibn Haukal dünýä bazarynda uly isleglerden peýdalanan

türkmenleriň ajaýyp garaköli baganalary barada has hem gymmatly maglumatlary berýär. Ol garakölli baganalaryň ýokary hillileriniň gara we goňras reňkde bolýandygyny bellemek bilen: «Olardan biriniň bahasy, reňkine görä, çärýek dinardan iki dinara, gara reňklisiniň bahasy bolsa iki, üç we ondan hem köp dinara ýetýär. Gara ýa-da goňras däl garaköli baganalaryň 10-sy bir dirheme ýa-da şoňa golay bahadan satylýar» diýip ýazypdyr.

Söwdagär nähili bay bolsa-da ol döwürler ýeke bolup, uzak ýurtlar bilen söwda etmek mümkün bolmandyr, üstesine-de howpsuzlyk we ýol çykdyjalary şeýle bir ýokary bolupdyr welin, hiç bir peýda, pul, haryt we sarp edilen zähmediň çykdaýjylaryny ödäp bilmeýärdi. Şu ýerdenem Gündogarda, şol sanda Türkmenistanda hem, gadymyjetden bäri söwdagärleriň kerwen söwdasyna goşulmaklary ýüze çykypdyr. Sebäbi kerwen diňe, bir harytlary we adamlary äkitmegi gurnamagyň usuly bolman, ol söwda etmegiň hem möhüm görnüşi bolupdyr. Bay söwdagärler uly kompaniýalara birleşyärdiler, harytlaryň dürli görnüşlerini jemläp, kerwen düzärdiler we uzak ýurtlara gidärdiler. Kerwen söwdasy ägirt uly peýda getirýärdi. Täjirler gelýän peýdanyň hasabyna iri mülkleri satyn alýardylar. Sebäbi mülk edinmek täjirleriň jemgyjetdäki ornumy we ähmiyetini artdyrýardy, olaryň iri ýer eýeleri, emeldarlar, hatda köşk bilen hem arasyň sazlaýardy. Bu ýagdaýlar tersine hem bolupdyr: iri ýer eýeleri kerwen söwdasyna goşulypdyrlar, kerwen söwdasynyň paýdarlaryna öwrülipdirler, bir söz bilen aýdanyňda, girdeýjileriniň bir bölegini gönüden-göni söwdadan gazanypdyrlar.

Söwdagärleri aýratyn hem şäherlerdäki dürli görnüşli gozganmaýan emlákler gyzyklandyrypdyr. Täjirler «mustagal» diýlip atlandyrylyan girdeýji berýän ýerleri – degirmenleri, kerwensaraylary, hanalary, dükanlary, hammamlary göwünjeňlik bilen satyn alýardylar. Türkmenistanda bu ugurdan aýratyn hem köneürgençli, merwli söwdagärler tapawutlanypdyrlar. Al-Mukaddesi Nusaý şäherindäki aýratyn gymmatly mülkleriň horezmlı (köneürgençli) söwdagärleriň satyn alandyklaryny belleyär.

Türkmen söwdagärleri alys ýurtlardaky şäherlerde hem peýda getirÿän möhüm ýerleri satyn alýar ekenler. Geografiyaçy al-Ýakuby, Bagdadyň tanymal adamlar ýasaýan möhüm ykdysady kwartallarynyň biri bolan al-Balhiýa rabaty barada ýazmak bilen «Bagdatda al-Balhiýa ýaly uly, has ähmiyetli, has köp köçeli we bazarly başga bir rabat ýok. Onuň ilate - Balhyň adamlary, Merwiň adamlary, Horezmiň adamlary. Sanalan ýurtlaryň adamlarynyň hersiniň öz başlygy (reýis) bar». Maglumatdan görnüşi ýaly al-Ýakubynyň «adamlary» diýyäni söwdegärlerdir.

Söwda kerwenlerinde adamlaryň, atlaryň, gatyrlaryň, düyeleriň sany dürli-dürlı bolupdyr. Kerwen düzmeleklik, göz öňune tutulýan maksada görä bolupdyr. Adatça kerwenlerde birnäçe yüz düye, şoňa göräräk adamlar bolupdyr. Yöne, adamlaryň esasy köpçüligi kerwene hyzmat edyän we ony goraýan adamlar bolupdyr. Hakyky söwdagärler şonça mukdardaky adamlaryň az bölegini tutupdyr. Söwda kerweni söwdagärleriň özboluşly şereketi bolup, ol wagtlayyn hereket edyän söwda kompaniyasy ýaly bir zatdy. Söwdagärler ýagdaýa görä, özbaşdak ýa-da köpçülük bolup zerur harytlary satyn alýardylar. Ikinji bir ýagdaýda bolsa, olar paýdarlar bolup, olaryň birleşmesi bolsa - wagtlayyn «söwda öyi ýada merkezi» bolupdyr. Uly hem-de uzaklara gidÿän kerwenler, köplenç halatlarda, diňe söwda maksatlary bilen çäklenmändirler. Kerwenleriň düzülýän ýerleriniň döwletleriniň hökümdarlary, welaýatlarynyň emirleri, şäherleriniň häkimleri ýa-da iri mülkdarlar kerwenleriň söwdagärlerine takyk diplomatiki we beýleki ýumuşlary hem tabşyrypdyrlar. Däp bolşy ýaly, kerwenleriň ýany bilen syýahatçylar, din adamlary alymlar, senetçiler, hünärmentler, derwüşler hem goşululysyp gidÿärdiler. Şonuň üçin hem halkara gatnaşyklarynyň we diplomatiyanyň kemala gelmeginde, halklaryň birek-biregi ýakyndan tanamagynda täjirleriň hyzmaty biçak uludyr. Has doğrusu, bu işin gözbaşynda ussat söwdagärler durlar. Şu ýerde, diplomatik maksat bilen düzülen, ägirt uly söwda kerweni hakynda gürrün edilse ýerlikli bolarmyka diýyäris.

Türkmen halky, onuň ak bazarynyň taryhy, söwda ýollary we

türkmen söwdagärleri barada gymmatly maglumatlar bagdatly ilci ibn Fadlanyň ýazgylarynda berilýär. Ol ýazgylar miladynyň 921-922-nji ýyllarynda Türkmenistanyň üsti bilen abbasy halyfy tarapyndan Bagdatdan Bulgara (Hätzirki Tatarystan, Başgyrdystan we Wolga boylary – «Поволжье») iberilen uly ilciler kerweniniň ýolbaşçylarynyň biri ibn Fadlan tarapyndan ýazylypdyr. Halyf al-Muktadir (908-932) tarapyndan iberilen bu kerwen öz döwrüniň üytgeşik wakasydy. Kerweniň söwda maksatlaryndan başga-da onuň öňünde uly syýasy wezipe hem goylupdy. Bu kerwen Şilka hanyň ogly, bulgar patyşasy Almyşyň haÿyşy boýunça iberilýärdi. Halyfa ýazan hatynda, Almyş «özüne din öwredip, yslam kanunçylygyndan okadyp, metjit gurup, münber galdyryp, şäherlerinde we bütin döwletinde öz adyna doga okap biljek adamlary ibermegini we öz garşydaş patyşalaryndan goranar ýaly gala gurup bermegini» sorapdyr.

Bu döwürler Bagdatdan Bulgara Hazar deňziniň Kawkaz tarapy bilen hem gidip bolýardy. Bulgar patyşasy Hazar döwletiniň hökümdary bilen çylşyrymly gatnaşykda bolupdyr. Yöne, bu kerweniň şol ýer bilen gitmezliginiň esasy sebäbi däldi. Kerweniň Türkmenistanyň içi bilen gitmeginiň baş sebäbi, bu ýerde gülläp ösen şäherler köpdi, kerwen ýollary hopwsuzdy. Şeýle hem Köneürgençde ilciler Almyşa gala gurup bermek üçin halyfyň adyndan 4 müň dinar hem almalydylar. Düzümide üç müň düye, baş müň adam, şonça mukdarda atlar we gatyrlar bolan kerwen «309-njy ýylyň sapar aÿyndan 11 gündiz we gije gädilenden soň, sogap günü», ýagny 921-nji ýylyň 21-nji iýunynda Bagdatdan ugrap, «310-njy ýylyň muharrem aÿyndan 12 gündiz we gije alnandan soň, dynç günü», ýagny 922-nji ýylyň 12-nji maýynda Bulgara gelipdir. Türkmenistanyň içi bilen Bagdatdan Bulgara gelen kerwen, bu ýola 10 aý 10 gün sarp edipdir. Yöne, kerweniň köp wagty duralgalarda we şäherlerde dynç almaga gidipdir. Diňe, Köneürgençde ilciler dört aý saklanmaly bolupdyrlar. Sebäbi Horezmiň aňzakly hem-de ýagynly gyşy kerwene ýoly dowam etdirmäge mümkünçilik bermändir. İlçiler Bagdat-Köneürgenç aralygyny 921-nji ýylyň iýun-noýabr aylarynda geçip, Bagdat-Daskara – Hulwan – Hemedan – Sawa – Huwar – Semnan – Damgan – Nişapur – Sarahs – Daňdanakan – Merw

– Küşmeýhan – Amul – Buhara -Paýkent – Kät aralygy bilen Köneürgenje gelipdirler.

Ilçihana halif al-Muktadiriň köşk adamlary Susan ar-Rassi, bagdat kösgüniň türkmen begzadası Tegin Türkmen (çeşmede Tegin at-Türki), şeýle hem Ahmet ibn Fadlan ýolbaşylyk edipdirler. İlçileriň ýanynda Almyşyň halyfyň köşgüne iberen ilçisi Abdylla Başty Hazarly hem bar eken. Tegin Türkmeniň ilçihananyň ýanynda bolmaklygy ýöne ýerden däldi. Ol kerweniň esasy geçmeli ýerleri bolan uç-gyraksız türkmen topragyna, oguz sähralaryna, türkmenleriň ýasaýyş-durmuş şertlerine içgin beletdi, iň esasy zat hem ene dilinden başga-da türkmenler bilen goňşyçylykda ýasaýyan türki halklarynyň, taýpalarynyň şeýle hem arap-pars dillerini hem gowy bilyärdi. Umuman alanyňda, geçilen ýollar, duralgalar, düşelgeler, şäherler, obalar, bazarlar, oguzlaryň ýasaýşy, durmuş şertleri barada ibn Fadlan gymmatly ýazgylary galdyrypdyr.

Öňler Köneürgençden Wolga boylaryna we Gündogar Ýewropa gidýän ýollarda duralgalar, düşelgeler (arap ýazgylarynda olar «manazil» – «menzil» diýlip atlandyrylyar) az bolupdyr. Gürrüni edilen kerwen geçmişen soň, bu ýollar söwdanyň hakyky marşrutlaryna öwrülipdir. Belli alym S.P. Tolstow bu barada şeýle ýazypdyr: «X asyryň başlarynda ibn Fadlan tarapyndan geçilen ýol, şol yüz ýylliygyň ahyrynda we indiki asyryň başlarynda biri-birinden 25 km daşlykda – kerwenler üçin adaty gündelik uzaklyk – ýonulan daşlardan gurulan ajaýyp kerwensaraýlar we ýylmanak daşlar bilen örulen guýular bilen abzallaşdyrylypdyr». Türkmenistanda we türkmenlerde söwdanyň ýagdaýy barada ibn-Ruste, Gardizi ýaly ýazarlar hem gyzykly maglumatlary berýärler.

Haýp ýeri, şeýle ösen, diýseň kämil kerwen söwdasy, çylsyrymly bazar gatnaşyklary mongollaryň weýrançylykly cozuşlary netijesinde berbat edilipdir. Şäherler şeýle bir weýran edilipdir welin, olary başga ýerde täzeden gurmak, olary ýerinde dikeldenden amatly bolupdyr. Mongollaryň agalygy döwründe söwdany, senetçiliği, hünärmentçiliği çökerýän çokder salgylar hem girizilipdir. Aýratyn hem «tagma» diýlip atlandyrylan salgylar agyrdy. Mongollar tagmany söwda we satuwa

niyetlenip öndürilýän ähli önümlere salýardylar. Bu bolsa bazar gatnaşyklarynyň ösüşine, pul-haryt gatnaşyklaryna, önum öndürlişine aýratyn ýaramaz täsir edýärdi. W.W.Bartoldyň, I.P.Petruşewskiniň, W.F.Minorskiniň we köp taryhçylaryň ýazmagyna görä, tagma diňe bir täjirlerden däl, eýsem şäher bazarlarynda ýerleşyän dürlü ussahanalardan, dükanlardan, şäherlere azyk önumlerini getirýän daýhanlardan, zikgehanalardan hem alnypdyr. Tagmany kerwen söwdasyndan hem alýardylar. Şol sebäpden bazarlarda harytlar gytdy, olaryň bahasy ýokarydy. Bu bolsa söwda işine gyzyklanmany peseldyärdi. Tagmanyň derejesi örän ýokary bolup, ol şäherliler üçin hem oba ilatey üçin hem hakyky betbagtçylyk bolupdyr. Şonuň üçin hem mongol agalygy synandan soň, türkmen sultanlary tagmany belli-külli azaltmagy we bütinley ýatyrmagy özleriniň içeri syýasatynyň baş maksady edip goýupdyrlar. Abdallah al-Bagdady al-Kyýasynyň ýazmagyna görä, Uzyn Hasan Akgoýunly (1453-1478) tagmanyň möçberini 20 esse azaldyp, ony 20 dirhemden 1 dirheme getiripdir.

Akgoýunlylaryň iň soňky hökümdarlarynyň biri Sultan Ahmet 1497-nji ýylda şerigatda göz öňüne tutulmadık ähli salgylary, jemi ýigrimä golaý salgylary ýatyrylpdyr. Olaryň arasynda tagma hem bar eken. Yöne, sultan Ahmet häkimiyet başyndan giden soň tagma az-owlak möçberde gaýtadan peýda bolupdyr. Tagma salgylar hökmünde türkmen patşasy Tahmasp I (1524-1576) tarapyndan 1565-nji ýylda gutarnykly ýatyrylypdyr.

XV-XVI asyrlardan başlap Beýik geografiki açýşlaryň netijesinde, dünýäde deňiz ýollary bilen alnyp barylýan söwda gatnaşyklary-da güýjäp başlady. Deňiz ýollarynda söwda gadymy döwürlerden bäri alnyp barylýardy. Emma XV-XVI asyrlarda söwdanyň bu görünüşi hem, mongollaryň gury ýer kerwen söwdasyny edişleri ýaly, portugallaryň we ispanlaryň agalygy netijesinde tozdurulypdyr. Yöne, bu ýerde-de türkmenler öz güýjünü görkezmeli bolupdyr. XV-XVI asyrlarda Orta ýer deňziniň söwda ýollaryndaky portugal-ispan agalygyny osmanly türkmenleri, Günorta deňizlerdäki suwlarda bolsa, XVII asyryň başlarynda sefewi türkmenleri syndyrدylar.

Deňiz ýollarynyň söwdasynyň güýjemegi, mongol cozuşlary

guryyer kerwen söwdasynyň ähmiyetiniň peselmegine getirse-de ol doly ýitmändir. Giçki döwürlerde türkmenler tarapyndan Gündogarda gurlan döwletlerde söwda işleri giň gerime eýe bolupdyr. Ýöne kerwen söwdasy hiç haçan hem IX-XII asyrlaryň derejesine ýetip bilmändir.

Gadymy we orta asyrlarda diýseň şöhratlanan, weýrançylyklar zeraarly soňky ýüzÿyllyklarda unudylan Türkmenistan Garaşszlyk ýyllary içinde ýene-de halkara söwdasynyň möhüm çatrygyna öwrüldi. Ýurdumyzda Tejen-Sarahs-Maşat, Türkmenabat-Atamyrat, Aşgabat-Garagum-Daşoguz demir ýollarynyň gurlup ulanylmaǵa berilmegi bilen, Türkmenistan Stambul – Pekin Transaziya ýolunyň möhüm bölegine öwrüldi. 2007-nji ýylyň dekabrynda hormatly Prezidentimiz Gurbanguly Berdimuhamedow Demirgazyk-Günorta transmilli demir ýolunyň gurluşygyna badalga berdi. Gazagystanyň, Türkmenistanyň we Eýranyň demir ýol ulgamlaryny özara baglanychyrjak bu möhüm gurluşyk, Ýewropa, Uzak, Ýakyn we Orta Gündogar, Günorta Aziýa sebitleriniň arasyndaky söwda-ykdysady gatnaşyklary has-da ösdürer.

Täze Galakyňşlar we beýik özgertmeler zamanynda Türkmenistanda gazanylan deňsiz-taýsyz ykdysady ösusleri, gurlan gara we demir ýollary, howa we deňiz giňişliklerini böwsüp, dünýäniň dürli taraplaryna gidÿän uçarlary, gämileri synlap, barypha 984-nji ýylда al-Mukaddasiniň Sarahs barada aýdanlaryny birneme ulaldyp hem üýtgedip: «Türkmenistan. Bu ýurt äpet bazar ýollarynyň birleşyän, sansyz harytlaryň öndüriliyän we meşhur bazarlaryň ýerleşyän ýeri. Bu ýurtda haýsydyr bir zadyň ýetmeýändigini duýjak gümanyň ýok – otlylar, uçarlar, gämiler we awtoulaglar bir tarapdan gelmese, beýleki tarapdan gelýär» diýip aýdaýasyň gelip dur.

Göwnüne bolmasa, geçmiş has kämilleşen görnüşde, täzeden gaytalanýan ýaly...

Jumadurdy ANNAORAZOW,
taryh ylymlarynyň kandidaty.

Taryhy makalalar